

P.B.MUSAYEVA*e-mail: parvinmusayeva@gmail.com***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

İNGİLİS DİLİNDƏ REDUKSIYA HADİSƏSİNİN NİTQDƏ REALLAŞMASINA DAİR

*Açar sözlər: tələffüz, variant, reduksiya, zəif forma, səs düşümü**Ключевые слова: произношение, варианты, редукция, слабые формы, опущение фонемы**Key words: intonation, variant, reduction, weak forms, phoneme dropping*

Nitq zamanı səslər bir-birilə yaxın əlaqəyə girərək, bir-birinə təsir edir və tələffüzü asanlaşdırmaq üçün müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Nitq prosesində danışq səslərinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən müxtəlif dəyişikliklər fonetik hadisələr adlanır və bu dəyişikliklər fonetik əvəzlənmələrlə nəticələnir.

Bütün təbii dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də bir sıra fonetik hadisələr mövcuddur. Bu fonetik hadisələrə biz həm yazıda, həm də şifahi nitqdə mütəmadi olaraq rast gəlirik. Belə fonetik hadisələrdən biri də reduksiya. Reduksiya, yaxud zəifləmə səslərin bəzi mühüm xüsusiyyətlərinin itirilməsi ilə nəticələnən bir prosesdir.

Danışq aktının sintaqma, sintaqmın isə aktlara – yəni vurğulu sözlə, vurğusuz söz ardıcılığına bölünməsi, danışılanın daha aydın başa düşülməsinə xidmət edir. Vurğulu hecanın və ya sözün nəinki saiti yüksək tonla, qüvvətli tələffüz olunur, həm də bir qayda olaraq, daha böyük zaman sərf etməklə deyilir. Sintaqmın vurğulu mərkəzindən əvvəl və sonra gələn vurğusuz seqment ardıcılığı sintaqmın fonetik təşkilinə xidmət edir. Danışq aktı adətən vurğulu və vurğusuz heca və sözün növbələşməsindən ibarət olur.

Cümlədə əsas məna daşıyan sözlər isim, sifət, say, feil, zərf, işarə və sual əvəzlilikləri həmişə vurğu daşıyır. Amma semantik məna daşımayan köməkçi sözlər, şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri, modal və köməkçi feillər, bağlayıcılar, artikllar və s. vurğu daşımır. Lakin situasiyadan asılı olaraq, bu qaydaların dəyişməsi labüddür. Vurğu daşımayan köməkçi sözlər intonasiyadan asılı olaraq vurğulu işləmə bilərlər, yaxud əksinə. Dilin lüğət tərkibinin leksik vahidləri kimi ayrılıqda götürülmüş sözlərin hamısı vurğuya malikdir. Ancaq sözlərin bir qrupu ritmik qruplar, sintaqmlar, söyləmələr tərkibində öz vurğularını itirir. Obyektiv əlamədə cisim və hadisələr bir-birilə əlaqədə, münasibətdə və vəhdətdədir. Nitqdə işlənen sözlər, söz birləşmələri və cümlələr isə bu əlamətlərin, münasibətlərin, şifahi nitq prosesində daşıyıcısı kimi çıxış edir. Odur ki, cümlədə vurğu daşıyan sözlər, müəyyən əlamət, keyfiyyət, hərəkət və tərz bildirən məfhumların (ümumi, xüsusi, fərdi) maddi qabığının daşıyıcısı olan sözlərdir. Bu maddi qabıq konkret bir akustik obrazda səs kompleksində müəyyən bir vurğuya malikdir. Nitqdə vurğu daşımayan sözlər isə cisim və hadisələr arasında əlaqə və münasibətlərin ifadəçisi kimi çıxış edən leksik vahidlərdir (1, s.117).

Saitlərin danışq zəncirində dəyişməsi aşağıdakı istiqamətlərdə izlənilir. Onlar ya keyfiyyətə, ya kəmiyyətə, ya da hər iki istiqamətdə dəyişirlər. Saitlərin dəyişməsi bir sıra amillərdən asılıdır: saitin sözdəki mövqeyindən, sözlərin aksent quruluşundan, nitqin sürətindən, ritmindən və s. Saitin kəmiyyətinin azalması, yaxud uzunluğunun qısalması saitin kəmiyyət dəyişiminin göstəricisidir. Keyfiyyət dəyişməsi isə, saitin vurğusuz mövqedə keyfiyyətinin, çalarının itirilməsidir. Neytral səsin yüksək tezliyi ritmik modellərin nəticəsidir. Ritm müəyyən zaman intervalında vurğulu və vurğusuz hecaların bir-birini izləməsidir. Başqa sözlə desək, vurğusuz hecalar zəifləyib, qısa zaman intervalında vurğulu hecalarla bir qrupda tələffüz olunmalıdır. Burada vurğusuz sözlərin yerini dəyişməklə, neytral vəziyyətin yaranma-

sını müşahidə edə bilərik. Tam qüvvətli sait neytral /ə/ səsə keçə bilər, yaxud əksinə, neytral səsə tələffüz olunan söz qüvvətli formaya keçə bilər. Məsələn:

Analyse /'ænəlaiz / - analyses /ə'nælɪsɪz / (təhlil etmək)

Hər iki sözdə qüvvətli /æ/ səsi vurğusuz halda neytral /ə/ səsə keçib. Həmişə qüvvətli, yaxud həmişə zəif formanın nitqdə işlənməsi mümkünsüzdür.

Fonemin itirilməsi, yaxud əlavə fonemin artırılması onun funksiyasının və statusunun itirilməsinə səbəb olur, əksinə müxtəlif fonem xüsusiyyətləri meydana çıxır. Beləliklə, səslərin rabitəli nitqdə dəyişməsi allofonik xarakter daşıyır, bu isə fonem variantlarının realizasiyasını əmələ gətirir (7, s. 90).

Vurğulu hecəda işlənən saitlər, vurğusuz halda işlənənlərə nisbətən daha qüvvətli tələffüz olunur və müəyyən aydın tembrə malik olur. Bu hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, vurğulu saitləri tələffüz edərkən danışmaq üzvləri gərgin olur və rezonatorun ölçüsü uzun müddət dəyişməz qalır. Vurğusuz saitlərin artikulyasiyası zamanı bu hala rast gəlinmir, çünki vurğusuz halda işlənən sait qısa, zəif, bir sözlə reduksiya uğramış vəziyyətdə olur. İki və daha artıq hecalı sözləri tələffüz edərkən, bütün hecaların eyni dərəcədə qüvvətli, aydın, gərgin tələffüz olunmadığının şahidi olur. Bu hecaların bəziləri zəif, qeyri-gərgin tələffüz olunduğu halda, digərləri aydın və qüvvətli tələffüz olunur. Vurğulu hecaların tələffüzü vurğusuzlardan danışmaq üzvlərinin əzələ gərginliyi ilə fərqlənir. Vurğu daşımayan hecalar adətən zəif hecalar adlanır və reduksiya uğrayırlar. İngilis dilində qüvvətli formaların ixtisar olunmasının, başqa sözlə desək, reduksiyanın üç dərəcəsi qeyd olunur:

1. Saitlərin keyfiyyətinin dəyişmədən reduksiyası (kəmiyyət reduksiyası)

2. Başqa saitlərin neytral /ə/ səsinə çevrilməsi (keyfiyyət reduksiyası)

3. Sıfır reduksiya (səs düşümü)

Məsələn: he / h i : / - / h i / o (kişi cinsi); Can / k æ n / - / k ə n / - / k n / bacarmaq

Have / hæ v / - / hə v / malik olmaq: And /ænd / - / ənd / - / nd / - / n / “və”

Vurğulu halda işlənən sait özünün keyfiyyəti ilə, vurğusuz sait isə özünün qısalığı ilə fərqlənir (3, s. 64). Zinder L.R. isə qeyd edir ki, uzunluq qısalıqdan daha çox müəyyən fonetik şərtlərlə bağlıdır. Lakin səslərin uzunluğu vurğulu hecanın işlənmə mövqeyindən asılıdır. Saitlərin uzunluq dərəcəsi onların açıq, yaxud qapalı hecəda işlənməsi ilə də sıx bağlıdır. Açıq hecəda saitlərin uzunluq keyfiyyəti sərhədlənmir, qapalı hecəda isə samitlə sərhədlənir. İki samit arasında gələn sait səs tembrindən asılı olmayaraq qısa tələffüz olunmağa meylli olur. Səslərin intensiv, aydın tələffüzündə nitqin tempi də mühüm rol oynayır (4, s. 217).

Əksər monoftonqlar vurğusuz vəziyyətdə reduksiya uğrayıb, neytral səsə keçirlər.

Qüvvətli forma ilə zəif forma arasında sıx əlaqə var. Qüvvətli forma istənilən zaman zəif formaya keçə bilər. Lakin zəif formanı da qüvvətli forma kimi nitqdə yerli-yerində işlətmək lazımdır. Həmişə qüvvətli formanı, yaxud zəif formanı işlətmək düzgün alınmaz. Onların hər birinin öz işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək və danışmaq zamanı onlardan düzgün istifadə etmək lazımdır.

Vurğusuz halda olan saitlərlə, vurğulu halda işlənən eynikökdən olan saitlər arasında yaxın əlaqə var. Biz bunu aşağıdakı nümunələrdə müşahidə edə bilərik:

1. Praktiki olaraq ingilis dilində vurğulu hecəda işlənən qüvvətli forma neytral səsə əvəz oluna bilər. Məsələn:

Man /mæn / - kişi, insan; postman /'poustmən /poçtalyon

2. Vurğulu /i:/ - vurğusuz /ɪ / ilə. Məsələn :

Compete / kəm'pi:t/ - yarışmaq; competition / kəmpɪ'tɪʃn / yarışma

3. Vurğulu /e/ - vurğusuz /ɪ/ ilə :

Define /di'faɪn / - təyin etmək; definite / 'defɪnɪt / müəyyən

4. vurğulu /eɪ/ - vurğusuz /ɪ/ səsi ilə əvəz olunur:

Day /deɪ/ - gün; Sunday /'sʌndɪ /bazar günü

Bəzi monofonqlar neytral səsə keçir, bəziləri isə tamamilə düşə bilir. Bunu da misallar üzərində müşahidə edə bilərik :

e - /ə/ kimi : absent / 'æbsənt / iştirak etməmək

i, y - /i/ kimi : copy / 'kɒpi / kopya, köçürmə

o - /ə/ kimi : lemon / 'lemən / limon

u - /ə/ kimi : difficult / 'dɪfɪkəlt / çətin

a – tam düşür : metal / 'metl / metal

o – tam düşür : reason / 'ri:zn / səbəb

i – tam düşür : basin / 'beɪsn/ ləyən

Bir çox sait birləşmələri də vurğusuz mövqedə neytral səsə, yaxud /i/ səsinə keçir. Bunlar: ar, ai, ay, er, ei, ey, ir, ie, or, oi, ou, ue, ui, ur, yr və s.

Məsələn: captain / 'kæptn / kapitan; money / 'mʌni / pul; doctor / 'dɒktə / həkim; famous / 'feɪməs / məşhur; foreign / 'fɔrɪn/ xarici; essay / 'eseɪ / esse və s.

İngilis dilinin tələffüzündə nəzərə çarpacaq xüsusiyyətlərdən biri də qüvvətli və zəif hecaların bir-birindən köklü surətdə fərqlənməsidir. Qüvvətli və zəif hecaları yaradan qüvvətli və zəif sait fonemləridir. Deməli hecaların qüvvətli, yaxud zəif olması bilavasitə hecadakı saitin keyfiyyəti ilə xarakterizə olunur. Hecanı yaradan sait qüvvətlidirsə, heca da qüvvətli olub, vurğu daşır. Əgər sait zəif sədsə, o vurğusuz heca yaradaraq, hecaların da zəif olmasına səbəb olur. Zəif hecada işlənən sait qısılır, zəifləyir, keyfiyyətini itirir, bəzən hətta düşür. İngilis dilində əksər saitlər qüvvətli. Lakin saitlərin qüvvətli olması heç də onların qüvvətli formada işlənməsi, yaxud elə qüvvətli olaraq da qalması demək deyildir. Cümlədə işlənmə mövqeyindən, yaxud sözdə işlənmə mövqeyindən asılı olaraq saitlər zəifləyir, reduksiya uğrayır.

Reduksiya hadisəsi əksər dillər üçün xarakterikdir. Lakin ingilis dilində daha geniş yayılmışdır. Bunun səbəbi ingilis dilinin ritmik quruluşu ilə əlaqədardır. İngilis dilində vurğulu ritm hökm sürdüyündən (stress time rhythm) vurğusuz mövqedə qalan saitlər dərhal zəifləyərək reduksiya uğrayırlar. Reduksiyanın olmaması nitq prosesində az-az hallarda müşahidə olunur. Onlar da xüsusi xarakter daşır. Bu hallarda qüvvətli forma saxlanılır. Məişət dili üçün isə iki-üç hecadan ibarət qısa sözlər xarakterikdir. Hətta mürəkkəb sözlərdə iki hecası da vurğulu olan sözlərin ikinci hecadan vurğusu düşür (5, s. 224)

Qüvvətli və zəif forması olan sözlər əsasən köməkçi sözlər deyilən qrupa daxildir ki, onların da lüğəti mənası olmur. Belə köməkçi sözlərə qeyd etdiyimiz kimi, modal və köməkçi feillər, sözləri, artikllar, bağlayıcılar və s. aiddir. Nitqdə kontekstdən asılı olaraq qüvvətli və zəif formanı işlətmək olar. Qüvvətli və zəif formanı istədiyimiz vaxt istədiyimiz yerdə işlədə bilmərik. Onların öz işlənmə xüsusiyyətləri var. Lakin bəzi ingilis dilli əhali danışarkən həmişə qüvvətli formadan istifadə edir. Bunu bəziləri anlasa da, bəziləri danışanın nitqini tuta bilmir, bu halda isə ünsiyyət baş tutmur. Ona görə də iki əsas səbəb var ki, zəif formanın işlənmə yerini bilmək vacibdir.

Birincisi, bəzi dildəşiyiciləri “tam qüvvətli forma”da tələffüzü təbii hesab etməzlər və xaric kimi qəbul edirlər. İkinci əsas səbəb kimi P. Rouç onu göstərir ki, zəif formanın işlənmə xüsusiyyətlərini bilməyənlər, sözləri həmişə qısaldılmış, reduksiya olunmuş halda tələffüz edənləri başa düşə bilmirlər (3, s. 107). Həmişə qüvvətli, yaxud həmişə zəif formanı işlətmək nitqdə ahəngdarlığın pozulmasına səbəb ola bilər. Bunun üçün də danışmaq zamanı onların işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, onlardan nitqdə düzgün istifadə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A., Babayev S.M., Zeynalov F.H. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik -melodik xüsusiyyətləri. Bakı:1996.
2. Jones D. Cambridge English Pronouncing Dictionary. Cambridge: 2011

3. Roach P. English Phonetics and Phonology. Cambridge: 2009.
4. Vassilyev V.A. English Phonetics, Moskva:1980.
5. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics. Bakı:2020.
6. Zeynalov F.H. Supplement to the book "Practical English phonetics". Bakı:2020.
7. Соколова М.А. Теоретическая фонетика английского языка. Москва: 1996.

П.Б.Мусаева

Осуществление особенностей редукции в связной речи

Резюме

Данная статья посвящена одной из фонетических аспектов языка-редукции. В статье анализируются типичные особенности использования редукции. Причины возникновения слабые формы и степень их важности считаются спорным вопросом в лингвистике при изучении английского языка. Законы редукции в живой спонтанной речи представляют особый интерес. Для достижения успешного иноязычного общения надо учитывать фонетические трудности произношения и модификацию звуков в связной речи.

P.B.Musayeva

On pronunciation peculiarities of reduction in connected speech

Summary

This article deals with reduction - as one of the aspects of connected speech. Typical peculiarities of using reduction in the given context is analyzed in the article. Degree of importance and cause of using weak forms is ambiguous problems in linguistics. It would be very interesting to learn specific ways of using weak forms. In order to get better understanding one must learn phonetic difficulties of pronunciation and modification of sounds in connected speech.

Rəyçi: f.f.d. C.H.Yaqubova

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2022